

А. СТЕПОВИЙ

РОЗА РОТ

Надвечірній мороз круто замісив сніг, лише зверху білий порошок, накиданий вночі, терся під важкими кроками.

Підгору, до сельбуду, в довгих свитах і кожухах, туго підперезані, зігнуті постаті пленталися поодиноці й купками. Сам секретар Кенесє ходив по дворах, стукав палицею в намерзлі вікна і хрипло кричав:

— Хто за савецькую власть, з печі злазь, на збо-о-ри...

Перед ворітьми Ригорко став, запалив цигарку, злісно вилаяв сірника, що пшикнув, і загрюкав кулаком у двері.

— Кого там лихо мордує?

— Одчиняй. На стельку заморозиш.

— Ярига?

— Я... Сьогодні свято для тебе, Ригорко. З району якийсь приїхав, вибритий під бубнець і в чумарці... Наговоришся до алілуя... Збирайся!

— За чим прибув?

— А ти думаєш?...

— Думала голова, та мозок загнив... Одарко, кинь, либонь, свиту. Ярига важкими чобітьми чоргав у сінцях по забрудненій соломі й по-стать його хиталася ритмічно назад і вперед, мов під вітром розтріпане опудало.

— Хліба, Ригорко, давать треба... Порцію, значить, виповнити.

Худа, як тріска, з червоними підтьоками на жовтому обличчі, Одарка привидом стала в сінцях.

— На...—кинула одяг—на свиті лата та лата, ма'ть розуму в господаря палата... Коли привієшся?

— Киш...

Грюкнувши дверима з надвору, Ригорко підтюпцем наздогнав Яригу:

— Хліб—велика вещь, браток. Для держави—це живчик. Немає хліба,—індустрія стоп... не дише, а пан тобі ноту вже пише, мовляв, стань перед мною, як лист перед травою...

Задоволений дотепним словом, глибокодумно, про себе посміхнувся.

— Н-да... А хлібця пошкребемо ще...

Недокурок, кинутий уперед, зашипів у снігу в Яриги під ногами.

— Нігті пообшкрябуєш... У засіках вітер свище та весілля пацюки справляють... О-о... Не дадуть. Понімаєш? З-осени хто хліб возив?—Ми

сіромахи, а юхта куркулям дісталась. Мо' скажеш, задарма Голотюк доньку за Огієнка віддав і телицю в придане? Всім у вічі телиця коле... Застроможуться й не дадуть...

— Ригорко аж уперед вискочив, посковзнувся й мантильнув руками:

— Не дають—коли б'ють, а милують—то самі несуть. Що Огієнко продався? Шмат йому в горлянку. За два щоти з партії кишнемо. В силу ти нашу, браток, пролетаріятську не віриш, он що... А за нами сила тепер, їдять його мухи!..

Ригорко дрібно трусив кулаком...

— Потребуем убрать, докажемо й амба... Смердів Огієнко в партії і не смердітиме більше.

З під'ярку, що круто припав до греблі, гальмували хід, збиваючи підборами сніговий порошок. Вербни над греблею шаруділи сльозистим гіллям і зрідка зтрушували мерзлячки на коштрубатий лід. З радгоспу бубенястий чавуновий дзвін котився до греблі через вербни, за поворот річки, у затоку, і там глушився шелестом недокошеного очерету. Налягала густа мряка.

Йшли мовчки аж на той беріг. Ярига повернувся за вітром до Ригорка.

— Твоїм язиком, чоловіче, душу потішати, та гірко ма'ть буде. Як-не-як, а за Огієнком рука в районі, телиця Голотюкова теж політику он яку ще загне. Оп'ять же—заслуги на хронті. А в нас що? Пролетарісти...

Ригорко забачив спереду жіночу постать, по рудій ватянці впізнав Розу.

— Агов, чорнява, почекай...

Роза обернулась, стала, а Ригорко індючився перед Яригою, забігаючи вперед:

— Задом, браток, мислиш, задом! Голову, ма'ть, під руки сховав. Думаєш, жити—це тобі заднім фасадом по ковзанці тертись? Понятіє треба іметь, Ярига: бий, бо тебе вдарять. А хронти—то особ стаття. І мені ребро біляки вибили, нагаїв, ма'ть, сотню вперезади, а свататись до Головатюка ж не йшов і халяви б роздав своїм браткам.

Роза зайшла ліворуч Ригорка.

— Про що ти?..

— Про все, тільки не про тебе...

Лугаво екрав її зосереджений погляд і сам замислився.

— Здала ти, Розиночка. Либонь хто квачем під очима провів.

Ярига ехидно вставив:

— Водяний млин сон покрав, Лазар мабуть рідше стежку топче.

Роза під ноги звичайним тоном:

— До попівської хати не замете. Сьогодні на світанку аж перелаз тріщав, підкови наче твої на снігу лягли.

Ригорко зареготав, ляснув Розу по спині й перший вискочив по східцях на сельбудівський ганок. У сінцях—купками. По кутках блимають і гаснуть вогники цигарок, а з залі, через відхилені двері, гугнявив тріснутий голос:

...з центра, значиця, телеграма: усі буряки за тиждень на цукроварню звезти. Завод стане—Кельнера під суд. Здрейфив дідуган, до телефону—

дзи-и-и-нь... у другий радгосп: «везіть буряки, хоч заріжтесь». А звідти: «не можемо—багнука, порожній віз четверо коней тягне». Кинув трубку, так вона на шнурку й повисла. Ледве на стілець сів... помер.

— Лопнув?..

— Лопнув. Розрив серця получил.

— Спасував, кажеш, сич старий? А хазяйнував, ніби над своїм. Слово од пречистої до пречистої тягне, а діло метеликом в'ється, тракторами землю запорошить, сукин кот, а сам з ціпочком над борозною стриб за ними, стриб...

Чийсь басок з кутка:

— Був, та загув... Індустрія згемкала.

Навхрест йому тенор:

— Гиркаєш тепер, а сам облігації тикав.

— Тикав, бо мене тикали: йди, Васюта, без ніякої гайки.

Ригорко не втерпів, клином устряв.

— А ти думав завод, це тобі шкапина: здохла, шкіру обчухрав, ще й у прибутку? Там, браток, заштопориться на день—і тисячі в трубу янголятками вилетять...

Перервався:

— А хазяїн для радгоспу буде?

— Буде... Мо' Огієнкові доручиш?

— Той надмухає тисячі тестеві в кешені.

— Майстер...

— Вогонь і труби, чортові зуби пройшов—ще й на нас вистачить...

Ригорко припалив цигарку, дмухнув з носа синеньким струмком.

— Про Огієнка там поговоримо—кинув на сцену,—а в закутках дрюпатись—організованим не личить.

Басок з кутка перебив:

— І поговоримо...

Тенор перехрестив його слова:

— Думаєш злякалися? У вічі скажемо...

— Аби ти, Ригорко, не здав...

У залю з розчинених дверей палахнуло парою. Проліз жовтий пузатий портфель, за ним представник з району в синій чумарці, вибритий, аж синій, на коротких ногах підкотився до сцени.

Чубатий, голова комнезаму, дзеленчав дзвоником, вільною рукою мацав стіл: чи твердо стоїть на ніжках, і розтирав кострубату щоку. Розсідалися, гуркотіли лавами. Сиза пелена, прослана під стелею, клином вбивалась у сінці, Васюта щось басив з кутка, тикаючи пальцем у вікно в сріблястому мережеві.

За хвилину, коли голови всіх по-гусячому витяглись і Ярига, спершись грудьми на стіл, встиг підстругати огризок оливця, почав свою доповідь представник Власов.

— Я коротенько, товариші!.. Сами знаєте, яка спадщина перепала нам: старе, пошарпане, од жилетки рукава. Здалека—на завод схоже, а підійдеш

ближче—одна труба, дірками посічена. Латали—залатали. Тепер будемо: який є прибуток—то в домну його хрясь... Як де сотня—то нова шахта проглине... Пролетаріату більшає, люди плодяться, а ми ще й досі землю на вершок дряпаємо.

Од стіни хтось:

— На чверть немає чим. Хіба носом, у кого довгий...

Власов підступив на край сцени, крутнув підбором і раптом випро-
стався:

— Довбй і носом, тільки на чверть. Потому й хліба в обріз.

Продовжував:

— Пожали, вершок продали, купили, що ткачі наткали, й носите...

— Якщо не полізе... Ось тільки матня висить...

Дід Улесь вузлуватими пальцями одкинув полу свитини й тикав на продране коліно.

— Купив у неділю, поліз на горище, а воно катавасія: др-р-р-р...

Чубатий дзеленчить над своїм вухом:

— Тихше ж, ну! Не перебаранчайте... Продовжуйте, товаришу.

— ...решту в засіки—пацюкам на радість. А майстеровий на пайку сидить, на вас дметься, вроді щілінка образується... Так то-сь... Ви, як біднота, друзі пролетарія, перші пошкребіть засіки, і до кооперативу. Там і латку собі купите, діду, соли й халяви, якщо старі зносилися.

Позаду пирснув хтось. Слизький тенор розкидав горошком переборчаний сміх. Власов зиркнув у залу,—шукав з чого сміються. Збився. Перегорнув двічі блокнот і сховав у кешеню.

— Я вже...

Ригорко позаду стежить за рухами, огризки настроїв тче в одну віршовочку. Він чує, що буде бій. Усе життя його плелось між ними: тут Васюта, там дід Улесь. Їхні думки, як дві горошини, схожі, застигли й одноманітні, такі, як їх змалку Ригорко знав. Революція може обшербилала, обтесала їх, та живчика не зачепила, не долушпалась ще.

Ось вийде Васюта, зімне шапку в руках, з ноги на ногу перевалиться й забасить спочатку про себе, злиднями свою шкіру обліпить, по тому—владі данину віддасть і, нарешті, безпорадно розведе руками. Лисиця й та дурніша: хвостом крутить, доки не вщемить... А він,—ні... Завтра у Глотюка перваку вип'є, а сьогодні владу хвалитиме.

Роза під вухо Ригоркові.

— Вийде щось?

— Зірвуть. На Огієнка зіпнуться й кришка, ходу далі немає.

Дід Улесь на сцені погладжував борідку й чекав, поки в залі стихне.

— Про матню, то я так... і без неї ходитиму, ховати бо вже нічого. А про халяви—скажу... Багнюка в-осени, колесо не крутиться, а наш брат воза чи не сам пре, значиця, щоб з диктатурою в лад. Здали—грошики в кешеню й до Огієнкової крамниці...

— До кооперативу, діду.

— Та все одно... Чобітки онукові думаю зладити. Дайте, мов, товариш Огієнко, халявки й підметочки подивлюсь. А він мені стельки тиче: «беріть, що лишилося». Так-от. З диктатурою ладити—хто скаже, що не треба? А халявок, бачте, немає. Голотюк на своє племня забрав... Поспішив я з хлібцем—і маєш: тепер онуча в постолах стрибає.

Знов борідку погладив, вклонився до доповідача й змішався з сіряками. Чубатий, похнюпившись, дзвоником по столу водить, мацає, а підведе голову—сизими клубками обгортається. Йому незручно, аж соромно: дід Улесь про матню плів, а Васюта ще гірше ляпне... Товариш Власов і тепер ось недобррозичливо позирає, а в районі ще як розкаже—пальцями тикатимуть: розпустив організацію... Зброд, а не комнезам твій. Ось тобі й рівчачок до партії... Чубатий мулить очима постаті, що позаду—Ригорка й Рози: чи скажуть що, чи вивезуть?..

— Може ще хто скаже?... Задні там...

— Мені можна?

Васюта, як і знав Ригорко, помняв шапку, перевалився з ноги на ногу і, позираючи крадькома на Власова, забасив:

— Ви говорили: «що не сотня, то на завод». Вірно, гиндустріялізація, значия... А ходив я сукна на чумарочку парубкові—порожньо скрізь, хоч конем грай. Стало-буть: гроші—туди, облігації—теж, хліб—туди, а ми з баб'ячих підтичок штани шиємо...

Власов у блокноті занотував:

«Васюта:

Мануфактури бракує... Не казати про виробництво засобів виробництва, Дніпрельстан... Не зрозуміють. Масло у вогонь. Викручусь і так».

Червоним олівцем обвів рямці й слухав кінець...

— ...Улесь тут казав. Я лише додаю, що в засіках наших порожньо, вітер соловейком свище...

З місця:—У тебе ще є!

— До заморозків снопи ціпужив!

— Колобок мірчук позичить, адже кумував.

Ригорко і Роза перехрестились поглядом: зрозуміли разом, що тут саме центр. Насторожились: який бік потягне—не розгадаєш. Чубатий дзвоником вертить, грайлива посмішка кружляє метеликом по куточках розтрісканих вуст, радіє: обріжуть Васюту.

А він стоїть нерухомий, як ідол на руїнах старого храму, схрестивши руки на грудях, бровою не моргне. Коли в залі стихло, переступив з ноги на ногу, кахикнув і несподівано стрибнув зі сцени.

У залі метушня, гомін бренть об заморожені вікна, до сцени повзе, по кутках ховається. Коли б Васюта сказав ще хоч слово, а то нашорочив усіх, зарядив, а розрядки не дав.

Чубатий спітнів, кинув дзвоника, і по столі кулаком дриботить:

— Тихше, зараз резолюцію читаємо...

Васюта басом перекинув усіх.

— Не диктуй—сами знаємо.

— Паперцем штанів не залатаєш!..

Черствими долонями ляснув Улесь подерте коліно й слідом за Васютою посунав у сінці.

— Тихше...Збори не закриті.

— Куняй сам, а ми краще в хаті.

— Голова тріщить...

Роза часто одбиває ногою: третій... п'ятий... сьомий...

— Стійте!—стрибнула на сцену:—Зачиніть двері... Чуєте? Резолюцій не треба!.. Досить резолюцій!..

Що, Роза проти резолюції? Зубами гризлась, а тепер за Васютою? Ригорко вірить і не вірить. Ноги йому тримтять, за лавку вчепився, зуби до болю стиснув, щоб не полоснути матом зрадницю, гада в рудій ватянці.

— Тихше!

— Зачиніть двері!

У сінцях шарудіння.

— І Роза проти резолюцій!?

Лавки знов зарясніли густо сіряками, напружились постаті, посунулись. Роза вихопила в Чубатого резолюцію, затиснула в кулак, кинула за лаштунки.

— Досить резолюцій...

Ригорко кинувся:

— Стій, падлюко...

Роза:

— ...я здаю останній пуд жита... Може хто бідніший за Розу Рот, хай тут скаже!

Рука Власова так і лишилась у відкритому портфелі. Чубатий тикав пальцем Яриги в протокол. А Ригорко? Він хотів сміятися—придушив сміх. Водив по лавці рукою, легше, ніжніше, наче в пальцях шаруділи смоляні пасма з тієї, набік схиленої голови...

— Я... пиши Ярига... Ригорко Став... три пуди жита й проса оклунок.

— Мене... Пистина Гедзь.

Чиясь голова, вистроплена з сіней:

— І я... два лантухи.

Дід Улесь низав плечима, руки розвів: кат його зна, що робиться: Васюта ніби то й до діла казав, а коли не всі з ним, то значить він контругне. Крутиться Улесь, на місці не встоїть: то до дверей, то до вікон, у куток, на всі боки крутиться—скрізь кричать «і мене... і я...».

Посміхнувся, головою хитнув:

— Маладця дівчина.

Зліз на сцену й Яригу за комір—трусь-трусь...

— Пиши й мене... пудів на двадцять...

Опівночі розходились. Гомін попереду людей котився з під'ярку до верб, зливався з хряском примерзлого гілля...

Ригорко порохив сніг слідом за Розою. Тихенько, немов злодій, пальцями стис кінчик смолястої коси Розиної, порівняв його з обличчям. Ні... Потайки поклав косу на спину, тільки зідхнув: не посмів торкнутися вустами.

— Люблю тебе, Розо.

Нічого не сказала, хутчій пішла.

А за поворотом—тріск, гул... Вузькогрудий Соб стогнав од льодових кайданів.

ПЕТРО ЛІСОВИЙ

НАШІ СЛОБОЖАНИ

(Епізоди з життя та історії слободи Очеретної, що на Слобожанщині, записані Силою Гудимою-Загоруйком)

III.

СТРАШНИЙ ЯР

Мій дід, коли було розповідав про старі часи слободи нашої, то казав: — На цім місці колись була Україна. В ту пору ніхто тут не жив, і слободи зовсім не було; гора була покрита лісами, де водився різний дикий звір, а долина—так це була справжня безодня: болота та очерета. Люди були вільні, жили вони добре, чумакували, ходили на заробітки до Криму. Хто не знав цього місця в те урем'я, той і не повірить, що тут було,—тут був рай! Що того ліса було—тьма! А сіна які були, а дичини! Все минулось, неначе нічого й не було!

Дяк Ананій Ієрихонський у своїх записках каже:

«В давні часи на західній стороні Ворониhi були темні ліси, там водились дикі кабани, олені та дикі кози. Про колишнє дозвілля цієї місцевості розповідають таке: поселяни косили траву біля самих дворів, сіно в копицях волокли в городи без возів; полуниць було так багато, що в тих, хто ходив по траві, ноги ставали червоні...».

Зрозуміла річ, що це було не так. Старим людям, що завжди трохи ідеалізують і прикрашують минувшину, справді давні часи здавались «раєм». Що то був за рай, милий читачу, ми переконались з історії слободи за часів князя, коли, власне, всі дівчата й молодиці слобідські рахувались у панському гаремі.

Та крім цього, місцевість нашу навіщали і стихійні біди, як от пошесті різні та голод. Наприклад, про сарану зберігся такий запис:

— Перелетіла вона через слободу і пішла на ліс, де, сідаючи, обламувала дерева; так багатько сарани, кажуть старі люди, ніколи ще не було...

Не раз була й посуха, а слідом за нею—голод. Про один такий голод дяк Ананій записав:

«У цім році постигло слободу велике лихо. З самої весни не було дощу, весь час віяв суховій. Все згоріло, земля стала чорна, і коли вітер дужчає, то по ньому сунули чорні хмари пилу, закриваючи світ сонця. Люди ходили як тіні. Щоб як-небудь прохарчитись, до муки примішували лободу, жолуді, коріння, трави, крейду й кору, багато людей тоді тікало на Дін, на Чорноморію, на Кубань. Которі ж лишилися удома, то на них

страшно було дивитись: Люди пухли з голоду; спухне як скло, вийде на сонечко, сяде, шкіра репне на тварі, то вода так і тече...».

От з одним із таких голодних років і звязане оповідання про Страшний Яр.

Люди були доведені до одчаю. Ні звідки ніякої допомоги. А тут ще урядові комісари вимагали податків, а не то що допомагали людям. Громада хвилювалась. Антона Запорожця тоді вже не було живого, а ходив головою якийсь Корній Кучма. Доведені до розпачу, слобожани зібрались коло зборні і вирішили послати депутата аж до самого царя «правди добувати». Чому до царя, невідомо. Мабуть тільки через те, що на місці вони тієї правди не сподівались найти. Выбор упав на Харька Холода. Не хотілось Харькові брати на себе цієї справи, але те, що він був грамотний, а, по-друге, що громада, мовляв, великий чоловік і її треба слухатись, то він уклонився їй, за старим звичаєм, і вирішив сповнити волю голодних батьків та матерів.

Зібрали Харькові грошей, попрощався він зі своєю жінкою та двома дітьми й пішов у далеку дорогу. Є таке прислів'я: «до Москви з грішми, назад з вішми». Доля Харькова була далеко страшніша й трагічніша. Чи думав він, коли рушав на далеку північ «шукати правди», що він іде на довгі муки і страждання.

Харько пішов. Але минув місяць, два, три, п'ять, нарешті рік, а про нього не було ні чутки, ні звістки. Як у воду впав. Навесні зазеленів степ і нарід знову оклигав, навіть почали вертатись ті, що втікли підчас голоду геть із слободи. Харька не було.

— Пропав чоловік!..—казали у слободі.—Або помер десь у дорозі, або вовки розірвали!—під голод вовки цілими зграями бродили по степу і на падали на людей.

Але Харько не вмер, і вовки не з'їли його. Він таки дійшов до Петербургу і йому таки пощастило подати прохання,—тільки невідомо чому, самому міністрові фінансів. Наслідки від цього були найнесподіваніші.

Міністр, коли доклали йому про це прохання, так і скипів, і люто накинувся на свого секретаря:

— Чому прохання подано, минуючи повітові і губернські інстанції?.. Як міг цей гевал подавати йому, міністрові, прохання, минуючи губернатора? Заарештувати його і на гауптвахту!..

І Харька, що стояв у канцелярії, де його обступила чиновна братія і сміялась з його одягу та мови, два жандарми забрали й повели.

— Куди ви мене ведете?.. Може до царя?..—спитав він простодушно.

— Да, да, до царя!.. От ти його побачиш, який він є!..

І його привели до буцигарні, вкинули серед п'яних і випадкових заарештованих, різних бездомних людей і волоцюг, сказавши:

— От тут жди, поки цар до тебе прийде!..

— Так от яка правда на світі!—подумав Харько, гірко хитаючи головою.

Але жах був не в цьому. Жах був у тому, що про Харька забули. Його заарештували, кинули до буцигарні, потім, як волоцюгу, перевели до острога і тримали до «розпорядження». Проте, подане Харьком прохання не поклали під сукно, а його через кілька тижнів розбірала спеціальна комісія, яка найшла, що лист крамольний, що в ньому немає віри в місцеву владу, що це підбив державних основ, а той, хто подавав його, напевне, є небезпечна людина. Було дано розпорядження негайно розшукати такого-то й такого-то, заарештованого тоді-то й тоді-то, з розпорядження таких-то й таких-то. Папірець повз довго, поки дійшов до острога, де сидів Харько, і його тепер узяли на допит. Питали, чи він сам прийшов, чи був ще хто з ним; чи він прийшов з власного бажання, чи його послала громада; хто писав прохання, чому він не пішов спершу до губернатора, а вдався прямо до столиці, і чому прохання написане на ім'я царя. Як не силкувався Харько пояснити все те, але його або не розуміли, або не хотіли зрозуміти, або просто вважали, що мужик, мовляв, придурюється. Кінець-кінцем, вирішено було відправити його етапом до рідного села, там дати йому сто різок і потім вислати на Сибір. Цим самим уряд, очевидно, хотів відбити всяку охоту подавати до вищих інстанцій прохання і, таким чином, хоч на папері висловлювати свій протест.

Для Харька почалась відтоді справжня Голгота. Його припроваджували від стану до стану, цілими місяцями держали в острогах і тільки на третій рік, нарешті, довели до міста Ен... Звідси, після строгого слідства, перевели до повітового міста, а для учинення екзекуції, до якої його присудили в Петербурзі, передали на руки справника Жилінського. Про жорстокість цього Жилінського ходили цілі легенди. В наших місцевостях тоді багато переховувалось кріпаків, що тікали в степ від панщини. Частина їх ховалась по лісах і жила з того, що на шляхах грабувала проїжджих купців та панів, другі жили по слободах у глинтаїв, на яких вони за харч та за одяг працювали; про платню ж, розуміється, не було й мови, бо досить було при цьому нагадати ім'я Жилінського, щоб у втікача відпадала всяка охота домагатись будь-яких своїх прав. Жилінський відав розшуком утікачів. Він за ними, буквально, полював з хортами, і горе було тому, хто потрапляв до його рук,—він так катував їх, що половина після того просто йшла в землю, тоб-то вмирала. Ось до рук цього Жилінського і попав Харько. Під посиленою охороною, в колодках, його припровадили до слободи і посадили до холодної. Ні жінки, ні кого-небудь із селян до нього не підпускали. Тимчасом Жилінський розпочав слідство, але воно нічого йому не дало і «змови» йому ніяк не вдавалось викрити. Просидівши кілька днів в слободі, він розпорядився одної неділі зігнати громаду; коли народ зібрався коло розправи,—вивели Харька: блілого, зарослого бородою, так що його не можна було й пізнати. Жінка, як побачила його, крикнула і впала непритомна. При повному мовчанні прочитали Харькові вирока, тут же винесли лавку і одбатовали батогами. Харько і не крикнув. Зціпивши зуби, він мовчки прийняв сто ударів і його вже непритомного відволікли до холодної.

Через два дні повезли його до міста, і пам'ять про нього почала потроху припадати порохом забуття. Але скоро Харько сам нагадав про себе.

* *
*

Минуло кілька років. Слобода жила тихо, і за Харька, хіба крім його жінки Мотрі, мало хто й згадував. Так, зрідка, коли-не-коли дядьки, сидючи на колодках, згадують ненароком його, похитають головами і скажуть:

— Пропав чоловік ні за понюх тютюну!.

Однієї літньої ночі, коли Мотря сиділа за столом, замислившись, їй здалось, що чиясь сторожка тінь майнула поза хатою. Мотря підвелась і підійшла до вікна, щоб подивитись у двір, і раптом відсахнулась: у вікно дивилось страшне бородате обличчя чоловіка. Мотря ні жива, ні мертва стояла на місці, а чоловік тихо постукав і вона почула тихий, знайомий голос:—«Мотре, відчини... Це я...».—У Мотрі вирвався придушений крик:—«Харько»—і вона кинулась відчиняти двері. Справді, то був Харько. тільки ж страшний, страшніший, навіть, за того, що його били коло розправи батогами. Він був худий, обірваний, велика борода спадала йому на груди, а очі гарячково світилися. Увійшовши до хати, він боязко оглянувся, як людина, що довгий час примушена була переховуватись. Мотря, обнімаючи його, з слізьми питала:

— Ти повернувся назавжди?... Вони тебе пустили?..

— Ні, моє серце,—відповів Харько,—не повернувся, а втік... Дяка товаришам, допомогли визволитись...

— Нащо ж ти тоді свою голову сюди приніс?... Що ми будемо тепер робити?... Вони ж, як спіймають тебе, то на смерть закатують!..

— Ми тут не залишимось, відповів Харько,—а підемо або на Чорноморію або до Басарабії втечемо. Тільки спершу треба декому відплатити!..

— Що ти задумав?—спитала Мотря.

— Нічого, нічого!...—заспокоїв її чоловік і почав розпитувати про дітей та про те, що робиться в слободі.

Вислухавши, посміхнувся.

— Так! Кажеш, що всі забули. Цього й треба було сподіватись, а я, дурний, вірив. Виходить, що я за громаду дбав, а коли дійшлося до діла, то всі в туликах лишились, а на мені все окошилось... Ну, а пан Жилінський і досі на своїй таратайці катається?—і в його голосі забреніли незвичайні нотки.

Мотря злякано й здивовано повернулась до нього.

— Ти не кажеш мені правди, Харьку, ти щось замислив зле, чоловіче! Хочеш погубити і себе, і мене, і дітей малих!

Харько помовчав трохи, а потім сказав:

— Ти мовчи. Не кажи нікому, що мене бачила, а я скоро навідаюся до тебе...

— Ти вже йдеш?..

— Так, іду. Але чекай на мене через два дні. Не запирай дверей тільки...

І Харько зник. Він пішов очеретами до гори Січі, що чорніла лісом, перехопився човном на той бік, і, сховавши човна в чагарнику, так що його зовсім не можна було знайти,—ледве помітною стежкою заглибився в ліс. За Січчю стежка зникала, далі стояла нерухома стіна темного лісу. Починало благословитись на світ, ліс поволі оживав, Харька обсіпала роса, і скоро він був зовсім мокрий, так що йому було важко продиратись крізь кущі. Так він ішов може годин зо дві, поки не спинився коло великого дуба. Тут він зупинився і гостро свиснув. За півхвилини йому відповів такий же свист, потім розсунулись кущі і з них показались дві постаті, так само обшарпані і виснажені, як і Харько.

— Ну, що чувати?—спитав у нього чоловік, великий на зріст, і з такими страшними кулаками, що ними, здавалося, можна було одним ударом убити людину.

— В слободі нічого невідомо про нашу втечу,—відповів Харько, скидаючи сакви з плечей, так що ми можемо бути спокійні деякий час.

— А де ж ми тут будемо?—спитав його другий товариш, низький на зріст і з хитруватими очима.

Харько відповів.

— В лісі є яр, називають його чомусь Страшним. Люди кажуть, що там колись жили розбійники, що повикопували для себе глибокі печери. От там то ми й оселимось. Люди так бояться цього яру, що ніхто не намілюється до нього наближатись. Місце безпечне...

Всі троє встали й пішли далі. Іти було важко, бо ліс заріс такими густими хащами, ніби він навмисне хотів перегородити дорогу до того Страшного яру, що про нього ходило стільки жахливих переказів. Сонце підбилося вже геть на полудень, коли Харько зі своїми товаришами, нарешті, зупинився.

Знизу повіяло холодом і вогкістю,—вони були коло самого яру. Перепочивши трохи, вони по крутому схилі спустились на саме дно, де протікав невеликий струмок, ховаючись у високій папороті. Яр цей, мабуть, за давніх часів був лісним озером, такі у нього були круті береги; по тих берегах тепер росли могутні дуби, що підносили свої верховини, здавалося, під самі хмари. На дні в яру завжди була сутінь і туди ніколи не заглядало сонце. На верхньому кінці, просто з-під кручі, де стояло три старезних дуби, било джерельце, що й давало початок струмочкові. Тут утікачі зупинились. Високий, що його звали Панасом, назбирав хмизу і скоро під дубами запалало невеличке багаття. Харько вийняв сало й паляницю, що йому дала жінка і вони пополуднували, потім кожний ліг і заснув мертвим сном.

Прокинулись вони надвечір. У яру швидко темніло і вони ледве встигли назбирати дров на багаття. Ніч минула вся в тривозі. Страшно кричали пугачі, що аж мороз брав поза шкірою, вили вовки, гавкали лисиці, весь

ліс був наповнений таємничим нічним життям, і Харькові та його товаришам весь час ввижались різні страховища. Насилу-насилу вони діждались світанку. Харько сказав:

— Треба зараз же взятись розшукувати ті печери, про які говорять старі люди, а так тут далі не можна бути...

Вони поділились,—Харько і високий пішли однією стороною, а низенький, на прізвиське Москаль, бо він, справді, втік із москалів,—другою. Шукати не довелось довго. Харько скоро помітив серед зарослів темне вістя, обережно розгорнув гілля і опинився при вході до печери. Він гукнув на товаришів і всі троє пішли вперед, обмацуючи стіни.

— Так ми нічого не побачимо,—сказав трохи згодом Харько,—треба дістати світла.

Вони вийшли назад, назбирали сухого хмизу і запалили багаття. Коли вогонь розгорівся, то освітив високі стіни печері. Вони взяли голівешки й пішли її оглядати. Це була досить велика підземна заля, глиняні стіни були сухі, повітря чисте. В стінах були пороблені великі закапелки, так ніби окремі покої, там лишились сліди сухої трави, кісток і одягу. В одному закапелку вони натрапили на ручні жорна і тут же в ямах трохи лишилось пшениці й ячменю,—з усього цього було видно, що й справді колись у цих печерах жили люди. Обслідування тривало більше години. Коли знову вийшли на свіже повітря, то Москаль сказав:

— Та тут можна цілий полк розмістити!

— Старі люди кажуть, що в цьому яру не одна була така печера,—відповів Харько,—треба ще пошукати.

І вони знову почали пильно обдивлятися схили яру. І, дійсно, недалеко від першої печері вони скоро натрапили на другу, правда, набагато меншу; при вході до неї лежало два зовсім зотлілих людських кістяки, через які вони з острахом переступили. В цій другій печері вони в одному з закапелків найшли кілька килимів, що розсипались під їхніми руками, старовинну зброю і деяке хатне начиння. Панас, розглядаючи пістоля, зауважив.

— О, ця штукovina нам пригодиться!..

— Я думаю, що ми тут і оселимось!—сказав Харько.

Вони поховали кістяки, прибрали в одному закапелку і почали радитись, як бути далі.

* * *

Тихо в степу. Повний місяць пливе по темному небу. Від того світлого місячного сйива все здається таким невиразним, таким мінливим. Порожній степ. І ніщо не порушує нічної тиші; тихо так, що,—як кажуть,—чути, як трава росте. Але ось у далечині почулось дзеленькання дзвоників,—то повертався з чергової поїздки по повіту пан Жилінський. Уже надвечір він заїхав до одного знайомого пана на хутір і той його так за вечерею почаствував наливками, що довелося пана справника підсаджувати на таратайку. Господиня на прощання ще сказала:

— Може б лишились ночувати, а то вночі в степу можна на небезпеку натрапити. Кажуть, що якісь он розбишаки знову появились...

— Я не боюсь,—промимрив пан Жилінський і наказав своєму фірманові рушати.

Тепер пан Жилінський сидів, відкинувшись на спинку своєї таратайки, його приємно колисало і дрімота налягала на очі. Раптом, коли вони переїздили через невелику балку, перед ними виросло три постаті, одна з яких, висока й страшна, ухопила за повіді коней і грізно крикнула:

— Стій!..

Наказа того було сказано таким тоном, що фірман одразу ж спинив коні, а в Жилінського вилетів хміль з голови.

— Хто такі?—спитав він.—Яке маєте право зупиняти? Ви знаєте, хто я такий?—спробував було прикрикнути він на них.

У відповідь почувся насмішкуватий голос:

— Знаємо добре, тому то й зупиняємо. Вилазьте, пане, з візка, нам треба де об чім з вами поговорити...

— Та що вам треба від мене! Марш з дороги! Карпе,—гукнув він на фірмана,—поганяй!..

Фірман сіпнув за віжки, але в ту ж мить його так огріли кілком по голові, що він мішком упав на землю.

— Вилазь, пане!—знову наказали Жилінському.

Жилінський, справді, побачив, що непереливки і мовчки виліз з візка, при чому його трясло як в лихоманці. У нього зараз же одібрали шаблю, обшукали і повели балкою геть від дороги.

— Куди ж ви ведете?—спитав через кілька хвилин ще дужче зляканим голосом Жилінський.

— Там побачиш...

З Жилінського всю пиху як рукою зняло. Він упав навколяшки перед цими трьома і почав прохати.

— Люди добрі, помилуйте!.. У мене жінка, діти!.. Що я заподіював вам лихого?.. Беріть, що хочете, тільки пустіть, христа-ради, живого!..

— А ти пускав?—відповів той же голос, і Жилінському здалось, що він той голос десь уже чув.—Мало ти загнав людей на той світ!... Ну, так приготуйся і сам до смерті!..

— Братці, голубчики, люди добрі!—не переставав благати справник.—Змилуйтесь!... Я кину службу, я більше не буду!...—але побачивши, що словами не розжалобиш, він у пориві одчаю закричав на весь степ:—Рятуйте!.. Пробі!.. Ріжуть!.. Рятуйте!..

Тут розлігся постріл, і Жилінський упав на землю. Три постаті постояли трохи над ним, прислухаючись. Тихо. Ніде нікого. Степ, розбуджений пострілом, знову лежав німий і мовчазний. Тільки місяць котився по темному небі і дивився згори на цю сцену в степу...

* * *

Ранком шляхом поволі посувалась чумацька валка. Сонце ще не сходило, тільки небо палало червоним полум'ям. На траві лежала срібляста роса. Ситі воли тягли важкі мажари. Чумаки поспішали до спеки доїхати кудись до села або до річки, де можна було б перепочити та потрапити воли. Раптом з трави перед ними з'явилась страшна, вся в крові, постать, крикнула слабим голосом.—«Рятуйте!»—і впала просто серед дороги. До чоловіка підбігли. Один з чумаків нахилився до нього і сказав:

— Живий!.. Видно попав до рук степовим опришкам!..

— Та це ж справник!—сказав другий, придивившись.—Цур йому та пек!.. Хай здихає, собака...

Але отаман замахав руками, мовляв, не можна кидати людину серед степу. Пораненого,—у нього були прострелені груди,—перев'язали, поклали на воза і валка рушила далі, щоб десь по дорозі лишити на хуторі або в селі. Коли спустились у балку, то побачили коней, що спокійно собі паслись, а трохи осторонь лежав нерухомо чоловік, лицем ниць.

— Ось де вони його зустріли!—сказав хтось із чумаків.—Гарно підстерегли.

Чоловіка перевернули, він був мертвий; ударом йому розтрощило всю голову.

В ближньому селі чумаки заявили про все. Прибігли люди, чумаків затримали, дали знати владі. Селяни теж пізнали Жилінського і дехто просто казав.

— Шкода, що не вбили.. Собаці собака й смерть!..

Жилінського одвезли додому, де він місяців кілька вилежувався. Коли він зміг ворухити рукою, то написав довгого рапорта до губернії. Звіттам прийшов припис: розбійників відшукати, переловити і під посиленою вартою приставити до губерського міста на суд.

* * *

Все околичне панство було налякане «предерзостним» нападом, як тоді казали, на пана справника, бо скільки вони себе пам'ятали, такого випадку ще не траплялось у цих краях. Що ж до самого Жилінського, то він поклявся, що помре, а таки піймає тих розбишак. При цьому він погрожував їм такими страшними тортурами, що якби вони почули, то напевне б одразу залишили в спокої і самого справника і всіх панів. Панам, справді, було чого турбуватися. Це був час, коли кріпацтво досягло свого апогею. Селяни, доведені до одчаю, навіть не ховали своєї ненависти до панів і в покорі їх тримав тільки жорстокий панський терор. Вони цілими родинами, а то й партіями, тікали в степ, на Дін, на Кубань на Чорноморію—давні шляхи, кудю йшли всі, кому несила була далі терпіти панські знущання. Усюди по степах та степових хуторах роз'їжджали справники та комисари, що, буквально, полювали за людьми, і горе було тим, хто потрапляв до їхніх рук. Списували тоді втікачам спину батогами, а крім того,

на них ще чекала і страшна кара на панському дворі: пани зганяли на них свою лютість і карали так страшно для того, щоб відбити охоту і в других тікати. Ото ж матеріялу горючого було досить. Появлення «розбійників», що мстилися, головню, на панах, було зустрінuto цими нещасними з polegшенням. В Харькові та його товаришах вони вбачали своїх месників, і, розуміється, не тільки співчували їм, а й допомагали всіляко. Не дивниця й те, що дехто просто тікав до Харька, щоб приєднатись до його ватаги. Справді, за короткий час ватага збільшилась щось більше як на двадцять чоловіка. Жили вони в Страшному Яру, в тих давніх печерах, що їх відкрив Харько, і поділившись на окремі невеликі партії, розходились далеко по околицях, де чинили свій суд і розправу над панами. Темними осінніми ночами далеко було видно, як палали панські хутори, а селяни в цей час сиділи по своїх хатах і не йшли рятувати.

Ніхто, власне, не знав, хто такі ці розбійники. Взяті на допит селяни уперто мовчали, навіть баготи не могли вирвати у них слова признання. Справді багато нічого не знали й не чули про Харька Холода, але бували й такі випадки, коли селяни самі кликали Харькових хлопців до себе на хутір, а бувало й так, що вони самі запалють хутір і панський дім, а на Харька слава пішла. Тривога розросталась і пани вже почали тікати з своїх хуторів, а Харько, хоч як за ним полювали, був невловимий.

Раптом наскоки припинились. Настала зима і Харько розпустив своїх хлопців на всі чотири, а сам з Панасом виїхав на далекий хутір у степ, де жив один утікач і якого Панас добре знав; там вони й вирішили перезимувати. Але як тільки зійшов сніг і почала рости трава, а на деревах показався лист, як Харькові хлопці почали стягатись до Страшного Яру. На шляху знову стало неспокійно, до губерського міста летів рапорт за рапортом і там, нарешті, вирішили покласти край наскокам Харька. По всій околиці були пущені шпигуни, скоро була викрита і схованка всієї ватаги і те, хто в ній отаманує. До повітового міста пригнали сотню салдат. Жилінський, розвиваючи гарячкову діяльність, готував Харькові остаточний удар.

* * *

Жилінський сидів у своєму будинку на тихій вулиці і, частуючи командира новоприбулого загону війська, розвивав йому план нападу на Страшний Яр.

— Мені достойно відомо через своїх людей, — говорив він, — що Харько з своєю ватагою переховується саме там, у лісах коло Очеретної. Нам треба там їх і застукати, тоді вони у нас будуть як у пастці. Треба тільки зберегти цей план у тайні, бо в цього Харька є скрізь свої очі і вуха і про всі наші плани він завжди дізнається раніше, ніж ми щось встигнемо зробити...

В цей момент хтось постукав у двері, а через секунду до кімнати вскочив челядник і злякано сказав:

— Пане, прибіг верховий!.. Каже, що хутір горить!..

Жилінський, хитаючись, схопився з місця і хрипко сказав:
— Це він!.. Це Холода рука!.. Пане капітане, я вас прошу їхати зі мною...

За яких небудь п'ять хвилин коні несли їх на хутір. Та було вже пізно, бо, коли вони приїхали, то застали лише згарище: будинок, повітки, клуні, комори, хліб,—все згоріло. Селяни хмуро дивились на свого пана, що люто лаючись, кричав.

— А ви куди дивились, лайдаки прокляті!.. Чого ви не піймали мені отих душогубів?.. Ось я вам!..—і почав періщити нагаєм направо і наліво, не розбираючи нікого.

— Я бачу, пане,—сказав капітан,—що тут нам нічого більше робити. Давайте повертатись назад і, не гаючи часу, вирушимо, поки не пізно, в похід.

Він підсадив зовсім знесиленого Жилінського в тачанку і вони мовчки поїхали назад.

Верстов за п'ять від хутора вони побачили, як степом ішло троє людей. Капітан вказав на них Жилінському.

— То Холод,—сказав він,—давайте їх нагонимо!—і вони пустили за ними коней.

То, справді, був Холод з своїми товаришами; він спеціально їх узяв за собою, щоб про все гаразд розвідати у місті, і тепер повертався на одну із своїх квартир у степу, де у нього були сховані коні. Дорогою він вирішив підпустити панові Жилінському червоного півня. Почувши, що за ними гониться тачанка, вони прискорили ходу.

— Стій, стій!..—почав кричати ще здалеку капітан і, вийнявши пістоль, вистрелив.

— Їх двоє, а нас троє,—сказав Панас,—давай нападём на них!..

— Ні,—відповів Харько,—давай підпустимо їх ближче.

Тачанка наближалась.

— Хто такі?—запитав капітан.

— Перехожі люди!—відповів Харько.

Тут Москаль присів на коліно і вистрелив. Куля попала в тачанку. Капітан стрельнув і собі. Москаль упав і лишився нерухомий, куля пробила йому голову. Невідомо, що було б далі, якби раптом не злякались коні і не понесли—то була одна із штук Панаса. Даремно фірман намагався їх вдержати, коні летіли як скажені. Холод і Панас хвилину постояли над трупом Москаля, швидко пішли в бік і скоро сховались у балках. Коли через півгодини капітан і Жилінський повернули назад, то нікого не найшли. Капітан хотів переслідувати далі, але Жилінський сказав:

— Не варто... Це все одно, що шукати вітра в полі...

Тільки через три дні Харько повернувся з Панасом до Яру. За цей час там трапились великі зміни. Річ у тому, що до Харька приставав різний елемент, багато з його ватаги не були вдоволені з того, що він намагався додержувати сякої-такої дисципліни серед них і дозволяв напа-

дати тільки на панів, а це не завжди було безпечно; інша річ грабувати на шляху купців, чумаків та селян, або красти по селах та виводити коні. Особливо був невдоволений один з ватаги на прізвисько Циган, що завжди сперечався з Харьком. Часто він брав з собою частину ватаги і йшов, нічого нікому не кажучи, а потім доходили чутки про грабунки та крадіжки з убивствами. Скориставшись тепер з відсутності Харька, Циган почав говорити:

— Що це за отаман!.. І того не можна, і цього не можна, і того не займай... Ніби ми не вільна ватага, а якісь ченці... І погуляти ніколи не дасть... От як у других, де я був, так там не так... Горілки скільки хочеш, молодий теж, гуляй козак, скільки схочеш!..

Всі слухали з задоволенням ці слова.

— А потім, хто його поставив над нами старшим?.. Адже ми можемо собі обрати і другого отамана.

Саме на цю розмову і нагодився Харько. Він похмуро оглянув усіх і сказав:

— Москаля вбито...

— Ну, що ж,—відповів зухвало Циган,—всі там будемо!..

Харько промовчав те і вів далі:

— Жилінський викликав загін салдат. Боротись з ними нам не сила, а тому моя думка така: розійтись, поки не пізно, а там видно буде...

Декілька хвилин тривала мовчанка, а потім почулись незадоволені й неприязні голоси:

— Овва, так то й розійтись!.. А куди підемо?.. Адже ж нас переловлять, а тут нас ніхто не дістане!..

Справді, багатьом не було куди йти і вони воліли краще вмерти від салдатських куль, ніж кудись іти звідси.

— Діло ваше,—сказав на це Харько,—я вам давав раду як-найкращу. А раз ви не хочете мене слухати, то не хочу я у вас і за отамана бути. Чи так, Панасе?—звернувся він до свого високого побратима.

Тоді виступив Циган.

— Я бачу, що ти, Харько, злякався.—Повернувшись до ватаги, він казав далі. — Він нас кликав за собою, а тепер, як прийшлося круто, так хоче нас кидати і п'ятами накивати. Та хіба тільки й світа, що в вікні?..

— Не баламуть людей!—відказав Харько,—бо на путі їх не наставиш, а тільки заведеш у пастку. Ти й так нам нашкодив, бо тепер селяни замість того, щоб допомагати нам, будуть нас ловити, а Жилінському тільки цього й треба.

— Ну що ж, як ти такий шляхетний і крові боїшся,—сказав Циган,—то можеш іти, обійдемося і без тебе!..

— Циган правильно говорить,—підтримало його кілька чоловіка.—Хай Харько іде, а ми лишаємось тут, будь що буде.

— Виходить, що за отамана ви його хочете мати?—спитав Харько, вказуючи на Цигана.

— Та раз ти не хочеш, то хай буде й він!..

— Діло ваше... Хай буде й Циган...—і Харько покинув раду.

Тут до нього приступив Панас.

— Що будемо робити?—спитав.

— Що робити... Треба тікати звідси, от що. Ти підеш сьогодні до слободи і забереш Мотрю й дітей. Коні є наготові?

— Є.

— Будеш чекати на мене в Ковалевій балці. Буду там завтра надвечір.

— Куди ж поїдемо?..

— Як усе гаразд буде, подамось на Басарабію, там, кажуть, є де сховатись.

Панас узяв пістоля й оглянув його уважно. Харько випровадив його далеко в ліс.

— Ну, прощай!..—сказав наостанку.—Як не буду на післязавтрього на ранок, то більше не жди, а рушай сам. Ось тобі на всякий випадок гроші на дорогу...—і Харько подав йому повну калитку золотих.

Коли він повернувся назад, то вся ватага сиділа круг барила з горілкою і була вже п'яна. Циган сидів на колоді і, обнімаючи одну з трьох молодих, що були в ватазі, притриндикував:

Гоп, кумо, не журись,

Сюди-туди повернись,

Отакечки скоком-боком,

Перед моїм карим оком!..

Побачивши Харька, він гукнув.

— Харько, іди сюди та випий з нами!..—і налив йому цілий кухоль горілки.

— Щось не хочеться,—відмовився Харько і, взявши свиту, пішов туди, де з яру виривався струмок. Там сів під дубом і думав про щось своє.

* * *

В той час, як ото відбувались такі сцени в Страшному Яру, до Очеретної, збиваючи хмару пилу, скорим маршем наближався загін салдатів. Капітан і Жилінський розраховали бути надвечір у слободі, щоб ранком розпочати наступ на Страшний Яр. А щоб часом його мешканцям не пощастило втекти, то Жилінський виставив на всіх шляхах застави, що мали нікого не пропускати: ні пішого, ні проїжджого.

Вже зовсім звечоріло, коли Харько почув тихий хруст під чиймись ногами; через хвилину на невеликій галявині з'явилась постать хлопця, що боязко озиралась навколо. Харько пізнав свого небожа.

— Панько!—тихо покликав він.

Панько побачив Харька під дубом і підбіг до нього.

— Тікайте геть скоріше,—заговорив він,—в слободі повно салдатів і пан Жилінський з ними.

— Знаю... А як там жінка?

— Тітка Мотря знає про все і вона готова втікати.

— Гаразд... Тепер от що. Ти, як усі поснуть, виведи її городами до Ями, там Панас вас буде чекати з човном і перевезе їх до Січи. Зрозумів?..

— Зрозумів. А як же бути з салдатами?..

— То вже моя справа... Ну, йди. Та гляди, будь обережний, щоб не попався Жилінському в лапи, а то пропадеш.

— Не на такого напад!—відповів Панько і за хвилину зник у лісі.

Харько прислухався кілька хвилин, поки зовсім не затихли кроки і швидко пішов назад. Ватага спала міцним п'яним сном, і не будь Жилінський таким боягузом і розпочни він наступ проти Страшного Яру негайно—він міг захопити її всю. Харько розшукав Цигана і насилу розбудив його.

— В слободі салдати!—сказав він йому.—Буди хлопців, треба тікати!..

— Салдати?.. А мені яке діло до них!.. Хай собі будуть, бо все одно раніше, як завтра опівдні вони сюди не дістануться!..

— А що тоді буде?

— Відчепись!... Я спати хочу!..

Харько похитав головою.

— Добре як Жилінський чекатиме до ранку... А як раніш вирушить, тоді що?

Циган на це нічого не відповів, а тільки дужче захріп. Харько постояв трохи й пішов. Тоді Циган підвівся і тихо свиснув... До нього зараз же підповзла одна з молодиць.

— Біжи мерщій у слободу і скажи панові Жилінському, щоб негайно вирушав, а то птах вилетить...

Харько тихо йшов, понуривши голову. Раптом йому показалося, що хтось крадеться за деревами. Він сховався за дуба і коли постать порівнялась з ним, Харько вискочив із своєї схованки і вхопив її за горло.

— Пусти!—прохрипів жіночий голос.

Харько мимоволі попустив руку і здивовано сказав:

— Стеха?.. А ти яким побитом тут опинилась?..

— Хотіла тікати... Адже ж салдати скоро тут будуть?..

Харько мало вже не повірив їй, але тут у нього заворушились якісь підозріння і він знову здушив шию Стехи.

— Брешеш!.. Мабуть бігла до слободи про все Жилінському докласти. Кажи, чи саму тебе підслав Жилінський, чи ще хтось є...

— Пусти,—прохрипіла Стеха, гублячи притомність,—пусти, все скажу...

Харько попустив трохи.

— Ну, кажи...

— Мене Циган послав... Він і я були послані до тебе Жилінським...

— А, тепер я все розумію,—не сказав, а скоріше прохрипів Харько.—Ну, гайда назад!..

І він поволік Стеху, а та з переляку загубила навіть голос, тільки тоді, коли вони наблизились уже до печері, вона почала благати:

— Харько, пусти, я все скажу, тільки не давай мене Циганові, а то він уб'є!..

Шум розбудив декого з ватаги. Харько гукав:

— Вставайте, зрада!.. Вставайте, зрада!..—і кинувся до печері, де спав Циган. Але той був уже приготувався і кинувся на Харька з ножом. Харько насилу встиг ухилитись і перечепив його ногою. Циган з усього розгону брязнув об землю, Харько в ту ж хвилину скрутив йому руки й вивів до всієї ватаги.

Суд був короткий.

— Та що з ним панькатись,—сказав один уже літній чоловік з ватаги,—даць йому київ і все!..

Коли Циган почув цей вирок, то зблід, але даремно він шукав співчуття в чийх-небудь очах; у них світилось одне: смерть.

Цигана підхопили під руки і поволокли геть. За кілька хвилин все було скінчено.

* * *

Жилінський гарячково готувався до наступу. Він тільки чекав звістки від Цигана. Але минала година за годиною, а звістки не було. Тоді він вирішив виступити, не чекаючи більше, але, насамперед, треба було забрати Мотрю. Жилінський навмисне не поспішав з цим, бо Циган йому переказував, що Мотрю не треба чіпати, бо був певний, що вона нікуди не втече. Яке ж було його здивовання, коли, підійшовши до хати, він побачив, що вона замкнута. Розбили колодку і Жилінський вскочив до хати. Хата була порожня.

— Нас попередили!—вилаявся Жилінський і побіг до себе на квартиру.

— Капітане, треба негайно виступати, інакше буде пізно...

— У мене все готово...

За кілька хвилин загін уже вирушив з села і заглибився в ліс. Це було саме в той момент, коли Холод чинив свій суд і розправу над Циганом.

Він знову зібрав усю ватагу і давав останні розпорядження.

— Нам треба розбитись по два, по три чоловіка і розійтись. Це єдиний вихід, бо з салдатами ми битись не можемо.

Але тут його слова перервав крик:

— Салдати!.. Салдати... Вже в Яру!..

Всі заметушились і кинулись хто куди.

— За мною!—гукнув Харько.—Я знаю другий вихід!..

Почулись кроки, хруст гілля під ногами, пролунали перші постріли. Харько, а за ним і всі інші кинулись тікати ярком до того місця, де витікало джерело; там у стіні були видовбані сходи, якими можна було видертись нагору, а там, аби тільки в ліс ускочити, тоді шукай. Харько пропустив усіх наперед і лишився самим останнім. В той момент, коли він ухопився

за гілку, щоб лізти й собі, ззаду пролунав постріл і він важко впав на землю...

Панас чекав на Харька в Ковалевій балці аж до самого вечора. Коли вже сонце заходило за ліс, він сказав:

— Будемо, Мотре, їхати... Видно, щось трапилось, коли Харька й досі немає.

Мотря пригортала дітей і прохала.

— Давай ще трохи підождемо... Моє він підійде...

Але минула й коротка ніч літня, а Харька не було.

— Ну, рушаймо,—сказав Панас, і коні тихо тронули.

Коли виїздили з лісу, то раптом почули:

— Стій!.. Хто їде?

— Салдати!—сказав Панас.—Ти не бійсь,—обернувся він до Мотрі.
—тільки держись кріпко!..

Він підібрав віжки, вдарив по конях, дико свиснув, і коні як вихор вискочили з лісу.

— Стій!.. Стій!..

Але куди там було стояти. Тачанка як куля проскочила заставу, так що ніхто не встиг і оком мигнути, і зникла в степу. Слідом почулось кілька пострілів. Кулі високо просвистіли без усякої шкоди.

* * *

Великий майдан губерського міста весь захряс народом; сьогодні мали тут карати трьох розбійників, як було сказано в об'явах, що були розліплені по місту. Рівно опівдні, коли сонце сліпуче все заливало своїм промінням, по вулиці вели Харька і двох його товаришів.

Пораненого Харька під посиленою вартою привезли до міста, де він довго вилежувався від ран у міській в'язниці. Суд, що його нарядили над ним, присудив йому дати тисячу палок і зіслати на каторгу,—от тепер і мали над ним виконати ту екзекуцію. Харько і його товариші йшли, оточені вартою, і брязчали кайданами, а перед кожного з них везли по чорній труні. На майдані були вишикувані в дві лави салдати,—ось через цю зелену вулицю, як тоді говорили, і мав пройти Харько.

Запанувала тиша. Потім сумно затуркотіли барабани. Харько глянув навколо—жодного знайомого обличчя. І він схилив голову. Плац-майор подав знак. З Харька зняли сорочку, прив'язали йому руки до двох рушниць, ті рушниці взяли два салдати, плац-майор подав знак удруге, знову затуркотіли барабани, і кара почалась. Не минуло й кілька хвилин, як спина катованого зчорніла, а потім з неї бризнула кров і гарячим струменем стікала на пісок. Скоро Харько вже не йшов, а його волокли, і від кожного удару його тіло конвульсійно здригалось... Потім воно й зовсім перестало подавати будь-які ознаки життя.

Підійшов лікар і помацав руку:

— Ледве живий,—сказав він до плац-майора.—Можна екзекуцію припинити...

— Шкода...—пожалкував плац-майор.

— Нічого,—відповів лікар, — після 800 палок навряд чи можна вижити, так що він все одно через кілька годин помре...

Харька, всього скривавленого, загорнули в рогожку і повезли назад до в'язниці...

* * *

Якось ми з моїм дідом забрели до Страшного Яру. Але, коли я пригадавав дідові оповідання і дивився навколо, то тільки хитав головою. Не було колишніх вікових дубів, усохло джерело, з якого Харькова ватага колись пила воду, осунулись печері. В тому місці, де колись було повно вовків, лисиць та нічної птиці, і куди боялась ступати людська нога, тепер мирно паслась худоба, а пастушки, розіклавши багаття, смажили собі сало. Дід теж похитав головою журливо.

— Диви, як перемінилось!.. Що, якби Харько Холод устав та подивився...

— А ви, дідусю, так мені й не доказали історії Харька Холода. Чим же воно все скінчилось?

Дід пожував сухими губами.

— Лікар помилився,—сказав дід,—коли говорив, що Харько через кілька годин помре. Здоровий був мужик. Але йому не було від того легше, бо якби видужав, то мав би получить не додані йому двіста палок. Та тут йому допоміг Панас...

— Як?—Спитав я,—Панас, значить, повернувся?..

— А, звичайно, що повернувся. Він одвіз Мотрю та її дітей на далекий хутір до своїх людей, а сам повернувся назад, де все й розізнав про Харька. Згодом оселився ніби заїжджий купець на краю міста і чекав слушного часу, щоб визволити Харька. Коли його перевели до тюремної лікарні, Панас вирішив це використати...

— Що ж він зробив?

— Йому пощастило під виглядом арештанта пройти до лікарні і винести в мішку Харька на вулицю. Тут на нього чекали коні,—їх після того тільки й бачили...

Не ручусь, що дід говорив правду, але від старих людей я теж чув, що справді Харькові якимось чудом пощастило втекти і він оселився десь на Басарабії аж над самим Дунаєм. Пам'ятаю ще, як старий Гнат Кекало, що мандрував років з двадцять, клявся, що він був у Холода в хаті і той його частував вином. Та хіба не знали, що старий Кекало був брехун на всю слободу і словам його не можна було йняти віри...

Г. ОВЧАРОВ.

ПОВІСТЬ ПРО „КУЧЕРЯВІ ДНІ“

(Нотатки)

Нова повість І. Кириленка «Кучеряві дні», кучерява так своїм змістом, тематикою, як і художніми засобами, що ними користується автор. Повість, розгортаючись, розпадається на низку сюжетних планів, з яких деякі складають головний стрижінь повісті, деякі виступають лише мимохідь і залишаються скорше сюжетно-художніми натяками. Це може привести до скрутного стану педантичного критика, що занявся б розшифровкою численних сюжетних і проблемних побудов, на які автор не поскупився. Тим більше, що значна частина їх для нашої літератури є ще свіжими, мало розробленими художньо й актуальними на сьогоднішній день. Так само може стати перед автором небезпека розпорошитися, загубитися в своєму матеріалі. Накопиченість матеріалу небезпечна й тим, що вона також дезорганізує, дезорієнтує читача. А не можна сказати, що в повісті Кириленка, з витримкою сюжетної дисципліни все гаразд. Огріхи, і досить численні, є. Особливо що до перевантаження її сюжетними дрібницями, мало звязаними з загальним планом.

Наприклад, екскурс автора про те, що Мері—не лише звичайна собі міщанка, а й політична авантюриця, контр-революціонерка в минулому. Згадка про ці моменти в окресленні основної фігури повісті—Гринюка не відіграла ніякої ролі, бо, по-перше, контр-революційна активність у Мері, як узнав Гринюк, так і не виявилась у повісті, залишилися лише натяки. Друге—ця сторона характеристики Мері жодного впливу на ставлення Гринюка до Мері, або Мері до Гринюка не мала. Отже вона є цілком зайва, бо й розвиткові сюжету нічим не допомагає, а, навпаки, затримує. Зате в інших випадках, невеликі по суті й другорядні по будові, іноді лише схематичні деталі—окреслення дуже доречно припасовані автором, і вдало використані для підкреслення основної настановки; наприклад, постать Івана Олексійовича, старого робітника, що свій, не зовсім прямий шлях розумів навколо основних питань політичної лінії партії, закінчує заявою про вступ до партії.

Можливо, що згадані нами моменти зовнішньої обробки сюжету слід віднести виключно на рахунок деякої недоробленості чисто технічного порядку, так би мовити, за кошт не досить уважної останньої авторської коректи. В цілому ж відчувається широкий задум, глибока робота над тим, щоб не обмежитися записуванням з якогось, та й удало підібраного життєвого оригіналу, а дати річ з глибоким змістом, широко розгорнутою темою.

яка була б просякнута певним ідеологічно-художнім спрямуванням автора. Ми хочемо підкреслити це, як відрядне для нашої літератури явище, бо дуже часто доводиться надібувати нахил до описово-фотографічного змалювання окремих явищ. Справжня ж художність не мислима без матеріалу, що його подає письменник. Письменник мусить взяти частку життя, з неї виходити, але заставити її жити інакше, розбуркати саме ті сторони життя, які на сьогодні можуть нам щось нове розгорнути, показати. Взяти письменником життя мусить вразити нас чимось, зосередити нашу увагу й тим вести до певного висновку. Адже ж і процес нашого науково-філософського пізнання йде таким шляхом: світ, природа—різноманітні, невичерпані в мінливих проявах їхнього існування. Ми завжди можемо розкрити, пізнати лише частку цього світу, саме ту, в яку впирається людська критика, і саме ту, яка для цієї ж людської критики на сьогодні важлива, щоб ширше й глибше опанувати природу.

Таке намагання не просто показати нам частку життя, а показати її організовано, відчувається й у повісті Кириленка. І це саме заставляє розглядати повість як поступ у творчості автора, як певний внесок до пролетарської літератури, який заповнює одну її ділянку—втілення проблеми сучасності в художній формі, спробу усвідомити сучасність іншими засобами (в даному разі художніми).

У Кириленка в повісті, як ми вже згадували, розгорнуто декілька сюжетних планів, що йдуть рівнобіжно. Отже й нам доведеться піти за ними. Чільне місце в повісті займає постать Гринюка, комсомольського активіста, походженням інтелігента, що з села висувається на роботу до міста. Складне життя міста для нього залишається незрозуміле, замкнене, і це зламало його ідеологічну та психічну рівновагу, поставило в конфлікт з дійсністю. Поруч—молода партійка, комсомолка, робітниця тютюнової фабрики Катря. Вона теж на деякий час збивається з певного шляху, встряє в опозиційний гурток, деякий час бере участь у його роботі. Мотиви, що довели її до манівців у політичній орієнтації—інші, ніж у Гринюка.

І вже зовсім інші вони в опозиційному гуртку в цілому, що до нього тимчасово була пристала Катря. Ще одна постать, що належить сюди—старий робітник фабрики Іван Олексійович. У нього своє незадоволення наявним станом речей—це дрібні неполадки виробничого життя, що іноді натискають на робітника. Ось перед вами проходять категорії тих конфліктів з дійсністю—різних своєю глибиною взаємності від причин, що викликали їх, різні по фіналу й політичному значінню. Кожний з них виступає перед нами в більш чи менш глибокому й закінченому окресленні. Тут зовні ніби й та сама тематика, і ті ж самі об'єкти, що переважають у частини нагих письменників, що їх улюбленим прийомом є лякатися самим і других лякати недоречностями нашого життя. І тому, здавалося б, у тому розумінні не слід було б нам звертати уваги на Кириленкову постать, та аналогія ця чисто зовнішня. Перша різниця, яка впадає в очі: Кириленко не лише вказує, а й мотивує, намагається усвідомити ті болючі явища, що мають

місце в житті. А це дуже важливе, бо якраз часто правдиве розуміння застерігає од песимістичних висновків у найгостріших випадках.

Та не це головне в «Кучерявих днях». За показом конфліктів іде їхнє розв'язання. Кириленко викриває ті позитивні процеси, що зрештою знімають, усувають негативні, переборюють їх, і от це—найголовніше в повісті. Перед нами розгортається життя, повне діалектичної єдності позитивних і негативних сил, що його рухають, і явищ, що в ньому виступають. Розв'язується конфлікт у Гринюка. Своє місце знаходять Катря, Іван Олексійович, своє місце знаходить також і опозиція.

Оце намагання дати синтетичний малюнок справжнього життя сьогоднішнього дня, відсутність побоювання оперувати негативними сторонами, вміння витримано, реалістично протиставити їм позитивні процеси, не вдаючись у резонерство й публіцистику—це й є той плюс, що безперечно мають «Кучеряві дні». Справа ця складна й важка, тому нічого дивного немає, що недоліки мають місце в повісті—схематичність постати Ломова, Дубова, Лазька, партійно-комсомольського активу. Виразниками позитивних процесів, активними чинниками їх виступає лише пролетаріят, а партійні, комсомольські організації залишаються збоку.

Раніш, ніж перейти до розгляду окремих складових частин повісти, слід звернути увагу на одну проблему, поставлену автором, що виявляє його велику соціально-художню чинність у трактовці сучасних соціальних тем. Це проблема товариства в радянському пролетарсько-партійному, соціальному оточенні. Значіння здорового товариського оточення, його величезний вплив на окремих членів свого товариства, що так чи інакше захиталися, що стоять перед небезпекою особистої соціальної дезорієнтації. Форми, в яких ці товариські зв'язки і впливи проявляються в щоденному житті—ось тема, яку майже ніхто ще не вводив у літературу, не ставив і не підкреслював. А проте, вона є глибоко актуальна й сучасна, й може стати соціально-плідотною, коли розробити її в літературі. Вона ховає в собі великі художні потенції.

Бо справді, зараз, коли наперед висувається проблема культурної революції,—проблема перебудови побутових основ нашого життя набирає особливої ваги. І зуміти винайти, вихопити, підкреслити, показати те, що є складова частина, основа відносин колективного життя, мусить стояти на передньому плані уваги нашої літератури.

На нашу думку, Кириленко до цього наблизився в «Кучерявих днях». Візьміть добрі, теплі, товариські відносини у гуртка активних робітників райпаркому та райкому комсомола, що спаяний однією роботою і має можливість у цю роботу вносити новий стимул взаємним розумінням і підтримкою. Врешті Гринюк із багна особистого занепаду виривається за допомогою того колективу товаришів, що його оточує, завдяки чужості й товариській упередливості окремих осіб і всього колективу. Це визначало відносини до Гринюка, Лазька та Ломова, коли вони побачили, що той схибив, захитався. Вони добре розуміють, що нерозрахований вчинок з їхнього боку

може позбавити Гринюка довір'я до товаришів, бажання мати товариську підпору, «він може зовсім загинути»:

«Після кожного речення вони уважно стежили за Никодимом, ніби перевіряли, який вплив робили на нього їх слова. Видно було, що їм далеко не однаково було, як реагуватиме Никодим на ту чи іншу новину, вони бачили одне—перед ними сидів розумний і молодий товариш, який трохи схибнув, став на непевну стежку, і коли йому не подати товариської руки, не підтримати в такому стані, він може зовсім загинути. Тому так обережно й дипломатично говорили обидва. Тому з такою охотою відповідали на кожне Гринюкове запитання». (Стор. 162).

І сам Никодим відчуває, які то сильні ліки проти його внутрішньої хвороби має товариська увага й співчуття. Вона підіймає бадьорий дух у Никодима, ставить його на ноги, а потім і зовсім виводить його з темних завулків самотності:

«Думки такі несподівані й загадкові снують в його голові. І наче на екрані, перед очима пролітають знайомі постаті й події останніх днів. Пригадав, що з першого одвідування Ломов і Лазько, а іноді й Дубов, майже що-дня почали до нього заходити, поводитись з ним надзвичайно обережно, але в той же час безумовно лікують його від тяжкої внутрішньої хвороби. І помічає Никодим, що одужує, що знову в бурхливому життєвському морі він не самотній моряк, що на уламкові розбитого корабля бореться за життя з морськими бурями. Ні, він знову невід'ємна частина чітко організованої команди, що уперто переборює й бурі, і натиск вітрів, і рокіт великих морських сил». (Стор. 170).

Катрі вибратися з ідейного полону опозиції допомагає також той факт, що вона не загубила звязків із колективом своїх товаришів на виробництві, в партії, в комсомолі, що віддаються своїй роботі. І те, що ці товариші сміливо й рішуче бралися виступати на боротьбу з окремими болячками, і політичним життям та своєю скромною буденною роботою досягали значно більшого, ніж опозиція з галасуванням і показово-революційною активністю, це було чинником, що допомагав викорінити сумніви і питання у Катрі.

Ми не хочемо сказати, що Кириленко зовсім вичерпав з художнього боку проблему товарищескості в житті пролетарського колективу. Можна визнати, що й у повісті вона не є центральна. В деяких місцях він підходить до цього лише схематично. Але не в цьому ж справа, а в тому, що в Кириленка ця проблема займає більш чи менш видне місце, що він, хай не вичерпуючи, а все ж художньо поставив і висвітлив цю проблему. І ми хотіли вказати на конечну потребу й доцільність ширшої трактовки цієї проблеми в художній літературі. Доречним було б це й для Кириленка, який у своїй повісті проявив чутість та цікавість до тематики з життя пролетарського активу.

Кириленко зробив спробу трактувати в повісті теми, що стосуються боротьби партії з опозицією. Ці спроби також нечисленні в нашій літера-

турі. Постановка цих питань у художній літературі мусить бути відзначена й визнана за явище позитивне й дуже бажане. Але в цьому полягають і дуже великі труднощі для письменника. Боротьба партії з контрреволюційною підривною роботою опозиції настільки широко сколихнула широкі кола пролетаріату й радянської суспільності в цілому, що дійсне обличчя, і політичне, і соціальне, опозиції, і контрреволюційна суть її змагань, досить відомі широким колам. І тут стоїть завдання усе це—відоме й знайоме—так відтворити в художньому творі, щоб ще раз звернути на нього увагу, ще раз викликати почуття засудження. Трудність виникає в тому, як саме підійти до передачі цього матеріалу, щоб викликати зацікавленість, знайти певну форму художнього виявлення, що відповідала б своєрідності змісту.

Треба сказати, що Кириленко не в достатній мірі зважив на специфічність теми, за яку він узявся. Він підійшов до неї цілком натуралістично, і опозиція перед нами виступає дійсно такою, якою ми її знаємо з життя, газетної статті, з фейлетону, і тому, можливо, розповідь про неї в повісті не залишає досить сильного вражіння. Тут прямий натуралізм, просте копіювання зовсім себе не виправдує, а є необхідність вдаватися до сильніших і відповідних тем і стилістичних прийомів.

Кириленко цілком правдиво викриває дійсне обличчя опозиції, але з художнього боку це виходить у нього блідо. Ні окремі постаті опозиціонерів, ні окремі ситуації не зосереджують у собі достатнього підкреслення негативних рис, що склали б такий негативний комплекс, який закріплювався б у пам'яті. Хоч, правда, окремі моменти засідання опозиційного гуртка на Садовій, провал опозиції на фабриці подані непогано.

Ми вже казали попереду, що Кириленко показує в повісті декілька типів розходжень з дійсністю (опозиція, Никодим, Катря, Іван Олексійович). Таке рівнобіжне ув'язування їх уже є ніби то певна спроба обдумати і співставити їх поміж собою, щоб показати, наскільки справді наша дійсність дає ґрунт до повороту від неї. І ми бачимо, що й Гринюк, і Катря, і Іван Олексійович лише тимчасово ухиляються з правдивого шляху. Скоро вони довідуються, що інтереси їх класи вимагають не нарікання, а активної боротьби з негативними явищами життя. Але вони також бачать, що партія будівництво радянське також спрямовує на цю боротьбу і здібна вийти переможцем. І вони правдиво вирішують, що їх завдання—допомогти партії, іти в ногу зі своєю класою, що лише цим шляхом можна дійти перемоги, зміцнення нових підвалин нового життя.

Не те—опозиція. Тут—тупик, безнадійність, безвихідність і жалюгідна ізолюваність від справжнього будівничого життя. Чому така протилежність? Та тому, що сила Катрі, Івана Олексійовича, Гринюка, що сила частини пролетаріату міцно зв'язана з його життям, і сила відпорності їхньої класи дає їм правдиву перспективну установку в соціальному й політичному житті. Трагедія ж опозиції якраз в ізолюваності від пролетаріату. Непевність у соціальній базі кидає до соціальної дезорганізації, і тому таке безвихідне її розходження з дійсністю.

Власне, мораль повісти тут така, що не треба лякатись тих труднощів, які виникають за складних обставин нашого соціально-політичного життя, бо в пролетарській класі, в радянській суспільності заховані достатні тривали тенденції, що й допомагають у більшості розв'язати конфлікт з соціальним оточенням окремих осіб. Такі надійні ноти в нашій літературі варті підкреслення, як заперечення тим письменникам, що або зовсім ігнорують актуальні проблеми сьогоденного дня, або бачать у житті лише нерозв'язні конфлікти, протиріччя, й люблять виставляти їх наперед.

Найбільшу увагу в повісті займає шлях соціального й психологічного розкладу Гринюка та виправлення його. Хто такий Гринюк? Це той тип людини, що, будучи активним громадським діячем, навіть членом партії й комсомольським активістом, все ж до активної роботи прийшов не вива-рившись у достатній мірі в партійно-пролетарському котлі, що до життя й соціального будівництва підходить з романтичними забобонами, які звичайно скоро розвиваються дійсністю. Це ті особи, що скоріш шукають гармонії й до якоїсь пори не мають уявлення про протиріччя, властиві життю, а потім жахаються й пасують перед ним. Часто таких типів дає село й особливо кола сільської інтелігенції, яка має властивість дуже часто не помічати протиріч сільського життя, і тим більше разючими є для них умови міста. Як відомо, посеред комсомольського активу цей тип проявився в достатній мірі. Серед молодих письменників дуже значна частина при переході від сільського до міського життя хоріла на цю ж саму хворобу кризи романтизації та гармонізації світу в своєму уявленні. Ці настрої багатьома перенесені і в літературу, особливо в поезію. Такий і Никодим Гринюк. І Кириленко зумів схопити характеристичні риси ідеологічного портрету таких Никодимів. Ось один з штрихів:

«Никодим мчав туди, де в темряві яскраво сяяли освітлені вікна комсомольського райкому. І був він тепер подібний до самотнього моряка, що загубився в бурхливих хвилях, і борючись поспішає на берегове світло.

До горла щось підкочувалось і тиснуло, а в голові наче рашпилям пиляла думка:

«Де ж ж и т т я, що за нього боремося, де? За що гинуть люди? Чому загинув Сенька? І коли вже не буде безпритульних і голодних? Ех, швидче б уже не пройти, а пролетіти переходовий час». (Стор. 18, підкреслення моє—Г. О.).

Тут проявляється нетерплячка до суспільного розвитку, який здається в Гринюка йде дуже повільно, який бажає не пройти, а пролетіти переходову добу, бо справжнє розуміння соціальних закономірностей йому чуже. Панує безпосередність, некритичність у сприйманні фактів зовнішнього оточення. Гринюка дратує, сильно вражає смерть на вулиці безпритульного Сеньки, для нього тяжко бачити пролиту людську кров. Бо досвід не виробив ще в нього здібности розуміти, що для того, щоб припинити пролиття крові, буває потрібно пролити її зараз. Місто, складне своїм життям, стає

оселком, на якому випробовується ідеологічна витриманість та соціальна стійкість багатьох.

«Прокляте, незрозуміле місто. Прокляття вічних контрастів тяжить над тобою!—з болем проскрипів Никодим і, зігнувшись, з похиленою головою, прискореними кроками попрямував додому.

А там на селі він був таким безжурним хлопцем. Горів у роботі і співав з комсомольцями «Гвардію».

От тільки місто загадкове, місто надало на нього, мрійного романтика, вагою свого нерозгаданого феєричного буття». (Стор. 24).

Чому саме місто відіграє таку роль? Та тому, що в ньому соціальні контрасти якраз дуже яскраво виступають наперед і вражають незвичке до них око. Місто впливає таким чином переважно на таких, як Никодим, що недавно в ньому опинилися й сприймають його ще чисто зовнішньо, не розібралися в ньому, не розгадали «феєричного його буття». Бо спочатку сприймаються лише контрасти, непівська вулиця, гуляща ніч, все те, що по суті для міста є наносним, побічним. Життя виробництва, пролетаріату, партійної і радянської суспільності залишається поза увагою.

З такого невміння зрозуміти місто, побачити його живу, творчу силу—виникає можливість збочення у двох напрямках: або по лінії розкладу, політичного зневір'я, це часто буває шлях до опозиції; або до особистого розкладу, розладу з життям, який теж іноді підфарблюється невдоволенням з темпу політичного життя й т. інш. Останній шлях призводить до самотності, самозаглиблення й глибокої життєвої розпуки. На такий шлях був став Никодим:

«Мабуть сам би говорив, не спиняючись, про те, що врешті він, Никодим Гринюк, живий і юний, що він такий ще міцний і впевнений, як і вони, і тільки міста отого проклятого, міста не міг він так швидко зрозуміти. А звідти і чорна туга самотності і невимовний смуток синіми осінніми вечорами». (Стор. 96).

Ми не будемо далі стежити за всіма перипетіями дальшого наростання стану порушеної рівноваги у Гринюка, що ледве було не призвів його до самовбивства. Цікавіше звернути увагу на те, що вивело Гринюка зі стану занепадництва. Нас це цікавить тим більше, що в цій, так би мовити, синтезуючій частині слід убачати основне досягнення повісті. Гринюка ставить на ноги те, що він нарешті бачить справжнє пролетарське місто, зв'язується з життям фабрики, робітників. Нарешті приходить до розуміння міста такого, яке воно є. В цьому йому почасти допомагає Лазько, який розшифровує хибність романтичної установки.

«Стримуючи радість, поважно і по-братському ніжно заговорив Лазько:

— Я так і говорив хлопцям, що в тебе тимчасово, але знаєш що, Никодиме,—треба простіше дивитися на все. Треба тільки взяти певну лінію в житті, переконатись, що вона є правильна, і ніколи не сходити з неї. А головне ж—більше спокою й простоти. Я тебе розумію. Багато читав, революційна романтика... Бажання як-найскоріше ввійти

в царство соціалізму і т. і. Це прекрасні речі, але треба в щоденній марудній роботі зуміти знайти той революційний патос, зуміти в кожному дрібниці влити частку свого революційного полум'я. Ти от був на селі, не знаєш як жило місто п'ять—шість років тому, яка була руїна, безладдя. Що-ранку тепер ти чуєш, як в усіх кінцях міста перегукуються заводи, фабрики. Ти бачиш, як з кожним днем налагоджується життя... А тоді? Тоді моторошно було йти повз фабрику чи завод... Наче домовина якась велика, чорна, обшарпана». (Стор. 102).

«Отже, знову повторюю, більше твердості й здорового підходу до справ. Кинь до чорта копирсатися в тайниках своєї душі, пам'ятай один закон: роби тільки те, що приносить користь революції. А головне—простіше, простіше на все треба дивитися». (Стор. 103).

Велику роль в переломі настрою Гринюка відіграють окремі моменти безпосереднього його стику з виробничим життям, з життям і настроями робочих фабрики. Особливо великий слід залишає в Гринюка святкування роковин Жовтневої революції серед робітників. Той величезний захват будівництва, та незмірима енергія й воля до боротьби, що виявлялась у робітників у цей час, заповонила Гринюка, примусила його дивитися на світ зовсім іншими очима, вдихнула в нього бадьорість і надію. І ми бачимо, що на певний час після цього він знову стає заповонений гарячковою діяльністю, зовсім забув про свої розлами.

«Гринюка не впізнати. Він у якомусь романтичному екстазі. На кожне гасло вигукує «слава», сміється й вимахує над головою кашкетом. Потім пригадав торішнє святкування Жовтневих роковин там, у районі, і йому тепер здавалось, що в порівнянні з сьогоднішнім, то було не свято, а якась розважлива іграшка безтурботних юнаків. Йому хотілось, щоб сьогодні разом з ним на майдані були всі комсомольці його далекого сільського району, такі впевнені, мовчазні й роботящі селяки. Йому хотілось, щоб побачили вони це свято перемоги, щоб відчули всю величність нашого кучерявого часу». (Стор. 166).

Приємне враження в повісті робить те місце, де Кириленко показує, як зростає піднесення настрою активності у Гринюка, що побачив справжнє життя наших днів з його величезними, для нас часто непомітними, досягненнями. І тому переконуюче звучить висновок:

«Хіба можна зневіратись, падати в чорну безнадію, коли життя таке барвисте, героїчне в своїх буднях, непоборне в своїй залізній логічності, таке велике й захоплююче? Ні, тільки трухлявий пень може не помігати цього».

Гарний малюнок є сон Никодимів (стор. 184—192). Він у символічній формі виявляє ту внутрішню боротьбу, що через неї йде Никодимова еволюція. Боротьба між особистим потягом до особистого щастя, втіхи й насолоди, і соціальною обумовленістю його вчинків. Врешті, міцний поступ символічної робітничої армії вириває його з чарівного лісу й спрямовує його, хоч іноді й проти волі, на шлях суворої боротьби. І, хоч і хитаючись, Никодим іде—остільки сильний на нього напір робітничої колони.

Тут у повісті заховано глибокий зміст, що з одного боку показує, як вирішується боротьба між індивідуальним (особистим нахилом) і тисненням громадського оточення, що спрямовує дії окремої людини. А з другого боку символізує долю інтелігенції в революційній боротьбі, що часто мінлива, нетривка йде вперед, не зупиняючись, лише коли на неї давить робітнича колона. І ось, нарешті, що сталося з Никодимом, який добре переварився в міському житті: розлам з життям залишився лише в спогадах і став наукою надалі, як підходити й розуміти життя.

«Смішним і далеким одголоском уявлялось зневір'я, занепадництво, розчарованість. Хотілось тепер ніколи не згадувати про недавнє минуле, щоб більше не розворушувати старих болячок, а тільки працювати довго й уперто, придивлятись до життя не через призму прочитаних романів, а так, просто і тверезо, як Ломов, Лазько і весь цей півтисячний натовп, що активно й жваво реагує на кожную зачитану Ломовим заяву». (Стор. 232—233).

* * *

При детальній критичній аналізі повісти, слід було б звернути увагу на ті окремі місця, де перед нами виступають не люди з їх діями, а саме місто, так би мовити, речне, середовище мертве й нерухоме, але водночас живе, що живе своїм самостійним життям, яке іноді заповнює живу людину, або виринає її з гарячкової діяльності й кидає в обійми розкладу, або, навпаки—підбадьорує, стимулює творчий шлях. Ось перед нами один чудовий, соковитий малюнок міста:

«Велике місто живе й дихає, як поранений звір: кріпко, поривчато, тривожно. Коли затихає гамір і меркнуть електричні очі будинків, коли тільки золотарі обвівають смородом вулиці, а на розі маячить незмінна постать міліціонера, то й тоді живе місто зі своїми болями, радіщами, зеленим сумом і буйним сміхом...

Велетенські будинки, сковані обручами темних провулків, заплющили віконниці і, загіпнотизовані одноокими ліхтарями, мріють про ранок.

Коли ж глянути на місто згори, то здається, ніби колись, в сиву давнину якийсь велетень жбурнув з неба великий граніт. Той граніт важко вгруз у землю, розбився і вслав кам'яними глибами широке поле. Тоді стало так: те, що вгрузло в землю, дало підвали, льохи й темні катакомби, центр міста (де були найбільші будинки)—то величезні глиби, а маленькі уламки розкотились далеко навкруги і утворили робітничі виселки. А щоб далі не розкочувались уламки велетня-граніту,—їх сковано обручами провулочків.

Це плід юної фантазії, а насправді:

За містом і день і ніч гуде суворя густа симфонія замурианих заводів, чути їхній хрипкий голос, який що-ранку скликає до себе всіх, хто з ним, і гримає на ворогів.

Власне, мова не про завод, а про фабрику, що покійно розпласталась під самим носом міста і дихає в лице йому чорним важким духом. Вона така собі звичайна фабрика, її корпуси низькі й задимлені, а труби не ковтають зор.

Біля контрольних воріт висять дошки, а на них 540 номерів.

Отже ясно: що-дня 540 сердець б'ється в унісон машинам, а тисяча вісімдесят рук ритмічними рухами роблять чудеса». (Стор. 9—11).

Це нагадує нам дещо з Винниченкової «Сонячної машини», але коли це запозичення, то дуже вдале, бо з художнього боку нічого тут закинути не можна.

А от за цим малюнком будинку, де міститься райпарком, хіба ви не відчуваєте напруженість і гарячку щоденної роботи партійної установи? Навряд чи можна було б краще і стисліше передати вам відчуття солідності й кипучості її.

«Двоповерховий чорний будинок, де міститься райпарком і райком комсомолу, стоїть на розі двох вулиць. На його дахові нема розкішних вивісок, не сяє він зовнішньою красою, а стоїть собі міцно, наче вріс у землю дебелим, багатогалузним корінням.

Він має лише одні вхідні двері, та цілий день туди входять та виходять сотні заклопотаних людей в шкіряних демісезонках, в засмальцьованих блискучих піджаках, в чорних кепі або капелюхах.

Цілий день стоїть чіткий методичний шум роботи, наче гудіння чмелів заливає високі райкомівські кімнати». (Стор. 12—13).

Що-правда, Кириленко ще не часто вдається до цього прийому. Лише в окремих випадках, що їх на всю повість можна перерахувати одиницями. Але видно, що він володіє хистом, має можливість орудувати, втягувати в дію речне оточення значно сміливіше й ширше, а залишати ці можливості поза увагою зовсім не слід, бо вони можуть значно збагатити засоби художнього показу й мотивування деяких ситуацій. Можна навіть сказати, що дуже часто в повісті виступає наперед психологічний спосіб накреслення й розв'язування ситуацій, психологічна мотивація вчинків окремих типів. Основний тип у повісті, Гринюк, подається часто в суто психологічному плані. Так що автор дуже часто уникає й не застосовує мотивацій глибшого порядку (соціальних) навіть тоді, коли це буває цілком можливо.

Погляньмо, як показано порушення стану душевної рівноваги у Гринюка. Перш за все вражає раптовість зміни основного настрою. От перед нами життєрадісний, по вуха відданий роботі комсомольський активіст, що бадьоро з надійним викликом дивиться на все околиці. Та ось він стає іншим:

«Никодим по звичці хотів узяти слово, але раптом відчув усередині якусь порожнечу. І здалося йому, що замість вогню, у нього тліє головошка, що чадить і затуманює мислі». (Стор. 22. Підкреслення моє—Г. О.).

І потім далі перед нами розгортається картина, дуже насичена змінами душевної рівноваги Никодима Гринюка,—то піднесення, то глибокий зрив, нудьга, розпач і самодратування, самоаналіза.

Втягнення Катрі до опозиційної роботи залишається мало вмотивованим. То вона зовсім нічого спільного не має з опозицією, і тоді стає дивним, чому вона щось із місяць відвідує збори опозиції; а другий раз у Катрі є якісь сумніви, які вона розв'язувати не може і сподівається знайти відповіді в опозиційному гуртку. Але де ті причини, що викликали ці сумніви, якої глибини вони? Про це навіть з натяків не довідаєшся. Чому Катря, що завжди находилася в оточенні близьких товаришів, здатних зовсім розв'язати її сумніви, все ж оминає цю можливість і лише після розчарування в запільних методах опозиційної боротьби звертається за підтримкою до Лазька, Гринюка й інш.

Взагалі, чимало місць у повісті вимагало більш всебічної й закінченої обробки. Цей момент Кириленкові треба мати на увазі. Він підіймає великий матеріал, виявив здібність подавати цікавий і змістовний план і здібний вдало використовувати окремі засоби художнього оформлення речей. Але часто не доробляє до кінця, а це й є дефектом літературної продукції й так само дефектом творчості, бо ніякими мотивами не може бути виправданий вихід у світ недоробленої речі.

В цілому, не зважаючи на окремі недоліки повісті, що їх можна було й ще навести, крім згаданих уже, будемо сподіватися, що Кириленко може прислужитися пролетарській літературі поглибленням художнього розуміння сучасности.